

**USTAD SƏNƏTKAR M.S.ORDUBADİ – 140
(18 may 1872-01 may 1950)**

ÜSTAD SANATKÂR MEMMED SAİD ORDUBADI

MASTER ARTIST MEMMED SAİD ORDUBADÎ

МАСТЕР СЛОВА MEMMED САИД ОРДУБАДЫ

Prof. Dr. Yavuz AHUNDLU*

Özet

2012 yılı Mehmed Said Ordubadî'nin doğumunun 140. yılıdır. Mehmed Said Ordubadî, Azərbaycan edebiyatında tarihi roman türünün kurucusudur. Bununla beraber büyük bir dramaturg, usta bir gazeteci, fıkra yazarı, iyi bir şair, mütercim ve etkin bir sosyal aydındır.

18 Mayıs 1872 yılında Ordubad'da doğmuş, 01 Mayıs 1950 yılında Bakü'de vefat etmiştir. Yazıda; Bu ünlü Azərbaycan üstad sanatkârın hayatı ve eserleri incelenmektedir. Yazı üstad sanatkârın doğumunun 140. yılına hasredilmiştir.

Anahtar Kelimeler: M.S. Ordubadî, yazar, romancı, dramaturg, gazeteci, şair Ordubad

Abstract

2012 in the year of 140th birthday of Mehmed Said Ordubadî. Mehmed Said Ordubadî is the founder of historical novel in Azerbaijan literature. He is also a great dramatist, an experienced journalist, anecdote writer, a good poet, translator and an active social intellectual.

He was born in Ordubad on 18 May 1872 and died in Baku on 01 May 1950. In this paper, which has been devoted to his 140th birthday, life and works of this famous Azerbaijani master artist are studied.

Key Words: M. S. Ordubadî, writer, novelist, dramatist, journalist, poet, Ordubad

* Nahçıvan Devlet Üniversitesi Öğretim Üyesi. AZERBAIJAN

Məmməd Səid Ordubadi Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi roman janrının banisi olmaqla bərabər, görkəmli dramaturq, mahir jurnalist və publisist, gözəl şair və tərcüməçi, fəal ictimai xadim kimi tanınır.

M.S.Ordubadi 1872-ci ildə Ordubad şəhərində şair Hacığa Fəqirin ailəsində anadan olmuşdur. Ədib sonralar qələmə aldığı “Həyatım və mühitim” adlı irihəcmli xatirəsində atasının “Şah Abbasın yanında böyük bir mərtəbə qazanmış şair Mirzə Hatəm Ordubadinin nəvəsi” olduğunu və 1836-cı ildə doğulduğunu yazır. Anası Nənəqız isə Cənubi Azərbaycanın Qaradağ vilayətinin Dizmar mahalındakı Uşdibin kəndində Pənah adlı bir bağbanın qızı olmuşdur.

M.S.Ordubadi atasının maddi ehtiyac içərisində yaşadığını, buna görə də “Fəqir” təxəllüsünü seçdiyini qeyd edir. Dövrünün qabaqcıl ziyalı olan Hacığa gənclikdən şeirə həvəs göstərmiş, Ordubadda fəaliyyət göstərən “Əncüməni-şüəra” ədəbi məclisinin əsas üzvlərindən olmuş, hətta bir müddət həmin məclisə rəhbərlik etmişdir. Ömrünün son illərində gözləri tutulduğundan ailə daha ağır vəziyyətdə yaşamağa başlamışdır. 1886-cı ildə Ordubadda vəfat etmiş Fəqirin “Gülşəni-irfan” adlı divanı vardır. Fəqirin gözləri görmədiyindən M.T.Sidqi yaxın dostunun divanının tərtibində ona köməklik edirmiş.

M.S.Ordubadi ilk təhsilini məhəllə mollaxanasında axund Şərəbanıdan alır, sonra isə bir müddət şair Mirzə Baxışın məktəbində, 1890-cı ildə isə böyük maarifpərvər M.T.Sidqinin Ordubadda açdığı yeni üsullu “Əxtər” (“Ulduz”) məktəbində oxumuşdur. M.S.Ordubadi bu məktəbdə sevimli müəllimindən biliklə yanaşı, ictimai hadisələr barədə məlumatlar da alır, dünyagörüşü inkişaf edir və yaradıcılığa da həmin vaxtdan – XIX əsrin 90-cı illərindən başlayır.

1901-ci ildən Ordubadda ərbaab Rzaqulu Rzayevin ipək fabrikində işləyən gələcək yazıçı ağır iş şəraitinə baxmayaraq, ədəbiyyatdan uzaqlaşmır.

M.S.Ordubadi ana dilində yazdığı şeirləri “Səid Ordubadi”, yəni “xoşbəxt ordubadlı” təxəllüsü ilə yazırdı. Onun “Ədəbiyyat” adlı ilk mətbu şeiri də “Şərqi-Rus” qəzetinin 13 iyun 1903-cü il tarixli 31-cı sayında “Kərbalayi Məhəmməd Hacıağazadə, təxəllüsüSəid Ordubadi” imzası ilə çap olunmuş və bu imza ilə də məşhurlaşmışdır.

Xalqı qəflət yuxusundan oyatmaq arzusunun ifadəsi olan bu ilk şeirdə müəllifin gələcəyə nikbin gözlə baxdığı aydın görünür.

*Gözüm dur, xabi qəflətdən çıxıb gün aşikar oldu,
Bəhəmdulla şəbi-yelda gedib nisf-i nahar oldu.
Dolubdu səfheyi-ələm şüai “Şərqi-Rus” ilə,
Qaranlıq könlümün zülmət sərəsı zərniqar oldu.*

M.S.Ordubadinin “Xabi-qəflət” adlı ikinci şeiri də həmin qəzetin 14 dekabr 1903-cü il tarixli 109-cu sayında çap olunmuşdu. Şeirdə xalqın qəflət yuxusundan oyanıb hürriyyət ziyasından bəhrələnməsi, “Yaşa insanca, insanlar tək azad ol əsarətdən” ideyası təbliğ olunurdu.

*Dur, ey qafil yatan könlüm, oyan bu xabi-qəflətdən,
Sənə yoxdur səmər hərgiz bu bica istirahətdən!
Tamamən xalq olub bidar avazi-müəzzindən,
Dur, ey aludeyi-qəflət, göz aç bir dəm kəsələtdən.*

Xatirələrdə daha sonra oxuyuruq: “Şeirlərim “Şərqi-Rus” qəzetində çıxdığı vaxt fabrik sahibi Rzayev qəzeti gətirib fabrikdə mənə göstərib dedi: Çox şadam ki, Ordubaddan da qəzetə yazan vardır. Lakin fabrik sahibinin bu razılığına baxmayaraq, bir müddət sonra mən

axşam işdən çıxdıqda ustabaşı Nağı mənə yaxınlaşdı: Sabah get haqq-hesabını kontordan al! – deyər mənə qovulduğumu xəbər verdi”.

Bundan sonra o, Fərəcovların, Hacı Kərimin, Hacı İsmayılın ipək fabriklərində çalışır. Lakin Səid “Şərqi - Rus” qəzetində şeirlərinin dərc olunmasını özü üçün müvəffəqiyyət hesab edir və şeir yazmağa daha da həvəsləndiyini yazır.

“Gənc Səid bu illərdə mütaliyə böyük həvəs göstərir və yaradıcılığını davam etdirirdi. “Şərqi-Rus” qəzetəsində şeirlərim çap olunduqdan sonra mənə şeirə və yazıçılığa olan marağım gündən-günə çoxalardı. Dördüncü illərdə “Qəflət” adlı əsərimi yazırdım. 32 səhifəlik bu əsər 6-cı ilin yanvarında Tiflisdə açılmış “Qeyrət” mətbəəsində çap olundu.

“Qəflət” əsərində mollalardan, müsəlmanların elmsizliyindən bəhs etdiyim

Səd heyf ki, bu xəlqi-dəni vermədi fürsət,

Gözdən götürüm pərdəni kəşf olsun həqiqət –

yazıldığından Ordubad mollaları mənə bəhailiyi təbliğ etdiyimi məscidlərdə camaata deməyə başladılar” (səh.47.)

1907-ci ildə müəllif Tiflisdə “Qeyrət” mətbəəsində “Vətən və hüriyyət” adlı ikinci kitabçasını nəşr etdirdi. Buradakı şeirlər ideya-məzmun baxımından “Qəflət”in davamı olsa da, müasirlik ruhu daha qüvvətli duyulurdu. Şair xalqın, Vətənin düşdüyü məhrumiyətlərdən kədərlənir, bu vəziyyətdən çıxış yolları arayırdı. M.S.Ordubadinin qənaətinə görə xalqın xoşbəxtliyi, Vətənin nicatı ancaq hüriyyətə can atmaqda, bu yolda birgə səy göstərməkdə, elmdə, maarifdədir.

“Vətənimizə bir neçə söz”, “Loğmanın vəsiyyəti” və başqa şeirlərində müəllif vətəninə müraciət edərək soruşur:

Bu şeirdə vətənin gözəl təbiəti, ötən quşları təsvir olunmaqla yanaşı, əsrlər boyu yadellilərin bu torpağa sahib olmaq arzusundan çəkinmədiyini, xalqa olmazın əzab-əziyyət verdiyini də qeyd etmişdir. Buna baxmayaraq şair ruhdan düşmür, cəhalət pəncəsində əzilən xalqı mübarizəyə səsləyir və bütün bunların xalqın birliyi ilə aradan qaldırılmasına əminlik hissini ifadə edir.

“Loğmanın vəsiyyəti” şeirində də şair xalqı mübarizəyə səsləyir. Mübarizəsiz xalqa azadlıq verilməz. Azadlıq üçün isə birlik vacibdir.

Baş ver vətən uğrunda gər əbnayi vətənsən!

Baş verməsən insan nə ki, var zaqü zəgənsən!

Ey ol kişi sən ki, vətən əlamı çəkənsən!

Əhsən sənə sən millətə nəzhətli çəmənsən!

Olsun gərək hər fərdi-yaranmışda həmiyyət,

İnsanlara fərz olmalıdır qeyrəti-millət...

Bu şeirlər M.S.Ordubadinin poeziyasının yeni mərhələsindən xəbər verir, Vətənin taleyinin onun yaradıcılıq amalına çevrildiyini təsdiq edir. Təsadüfi deyil ki, ədibin özü xatirələrində bu illərdə vətənçilik ideyasına bağlı olduğunu etiraf edirdi.

Bəli, “Vətən və hüriyyət” məhz vətənçi kimi qələmə alınmışdı. O ki qaldı ədibin “millətçilik, məzhəb, din işləri”nə bağlılığı və sonralar bunun sönməsinə, bizzat, bu etiraf yanlış mövqedən yozulub. Ədibin bu fikirlərinə istinad edib təbii ki, onu panislamist kimi qələmə verməyə çalışıblar. O zaman bundan asan nə vardı ki...

“Qəflət”də əsas etibarilə çıxış yolunu maariflənməkdə, savadlanmaqda görən ədib “Vətən və hüriyyət”də bununla yanaşı, “heysiyyəti-milliyə” yolunda başdan keçməyi təbliğ edirdi.

“Vətən və hüriyyət”də Cavad xanla bağlı məsələlər də diqqəti cəlb edir. Bu barədə ilk dəfə filologiya elmləri namizədi, dasent Sabir Əfəndiyevin “Cavad xan sındı, amma əyilmədi” məqaləsində müasir oxucuya ətraflı məlumat verməsi faydalı və zəruri addımdır. Kitabçanın üz qabığında belə bir qeyd nəzəri cəlb edir: “Qafqazın elfikir və fədakar xan və rəislərindən Vətən, hüriyyət və hüquqi milliyəsi uğrunda canlarından keçən şəxslərə həsr edilir.

Gəncə hakimi Cavad xanın şəxsiyyəti, onun öz xalqına, Azərbaycan torpağına olan böyük məhəbbəti, bu yolda həyatını qurban verməsi həyəcanla təsvir olunur. Məqalədə Cavad xanın arvadı Bəyim xanımın dəfn mərasiminə toplaşanlar qarşısında nitqi haqqında məlumat verilir”.

Bəyimxanım nitqində deyir: “Vətən, xalq yolunda azadlıq mübarizəsi aparana tarix unutmur. Hüriyyət, azadlıq xalqın olumu, ölümüdür. Onsuz yaşamaq, onsuz milli mənlili saxlamaq qeyri-mümkündür. Ata-baba yoludur bu yol. Uluların bizə nəsihətidir Vətən uğrunda mübariz olmaq...”

Tədqiqatçılarımız isə “Vətən və hüriyyət”də Cavad xan haqqında yazılan şeiri yada salmamış, yalnız əsərə panislamist damğası vurmaqla işlərini bitmiş hesab etmişlər.

“Vətən və hüriyyət” kitabındakı şeirlər içərisində ən parlağı rus işğalçıları tərəfindən Cavad xanın öldürülməsinin 100 illiyi münasibətilə yazılmış şeirdir. Mən elə bilirəm ki, bi şeir M.S.Ordubadinin şeir yaradıcılığının zirvəsi, XX əsrin ilk illərində qələmə alınmış ən qiymətli poetik nümunədir. Mən şeiri bənd-bənd təhlil etmək istəmədim. Şeiri bütünlüklə oxucuların mühakiməsinə təqdim etməklə şairin Şamil və cavad xan kimi qəhrəmanların ölməzliyinə olan inamını göstərmək istədim.

Bu şeir Azərbaycan poeziyasına yeni mövzu və mübariz ruh gətirmiş, M.S.Ordubadinin istedadlı şair mövqeyini təsdiq etmiş, ona böyük nüfuz qazandırmışdır.

İfadeyi-məram

*Şu keçən əyyami-müzlim bəski istibdad imiş,
Bizdən əskəndaz olan əflakə boş fəryad imiş.*

*Eyləyək fəryad, bidar olsun ərvahi-vətən,
Millətin viranə mülkündə quraq ta əncümən,
Səslənür şimdi Cavadxan □ xaki-paki-Gəncədən,
Arqadaşlar, böylə istibdadə tuş olmaq nədən?*

*Şu keçən əyyami-müzlim bəski istibdad imiş,
Bizdən əskəndaz olan əflakə boş fəryad imiş.*

*Şamilin □ □ ətvarına layiq gərək ad eyləmək,
Həzrəti Peyğəmbərin indində dilşad eyləmək,
Qəfqazın viransərasın yeni icad eyləmək,
Milləti qeydi-əsarətdən bir azad eyləmək.*

*Şu keçən əyyami-müzlim bəski istibdad imiş,
Bizdən əskəndaz olan əflakə boş fəryad imiş.*

*Baş verüb azad olunmaqla durub bünyadımız,
Göstərüb bu rahi-paki bizlərə əcdadımız,
Şeyx Şamildir bu kar üzrə bizim ustadımız,*

Arqadaşlar, millətə çatsun gərək imdadımız.

□ Cavad xan məşhur Gəncə xanı adlanan bir zat idi. Şimdiki Gəncə quberniyası məzkur xanın idarəsində idi. Birinci Aleksandrın əsrində Sisyanof adlı generalın təhti-komandasında Rusiya dövləti qoşun göndərüb oğlu Hüseyinqulu xanı özilə nərəbər qətlə yetürüb Gəncəni dəxi fəth eyləmişlərdir. 1804-ümcü ildə...

□ □ Şeyx Şamil Dağıstan ölkəsində istiqlal və hürriyyətini hifzedici bir cəngavər idi. Rusiya ilə 25 il müharibədən sonra Qunib qələbəsində Rusiyaya təslim olub Peterburqa göndərilüb Kaluqa şəhərində sakin idi. 1871-inci ildə Mədəneyi-münəvvərdə vəfat etdi.

Şu keçən əyyami-müzlüm bəski istibdad imiş,
Bizdən əskəndaz olan əflakə boş fəryad imiş.

Baş götürmək taki insanlartək olsun sayəməiz,
Qırmızı qan olsun hürriyyət üçün pirayəməiz,
Ölməgi lay-lay desün gəhvarə içrə dayəməiz,
Gör nə icraatlar etməkdədir həmsayəməiz.

Şu keçən əyyami-müzlüm bəski istibdad imiş,
Bizdən əskəndaz olan əflakə boş fəryad imiş.

Bu vətən uğrunda canlar qoydu hər bir qəhrəman,
Qəhrəmanların məzarı üstə qurmaq imtəhan,
Güstucu etmək qubar ilən bulansun asiman,
Millətə lazım degil viranə dönmüş aşıyan.

Şu keçən əyyami-müzlüm bəski istibdad imiş,
Bizdən əskəndaz olan əflakə boş fəryad imiş.

Müstəbidlərdən müsəvat üzrə almaq ixtiyar,
Əl-ələ vermək vətən uğrunda olmaq cannisar,
Göz baxur islamə andırmaq gərək isbati-kar,
Eyləmək bu millətin əvvəlki şənin paydar.

Şu keçən əyyami-müzlüm bəski istibdad imiş,
Bizdən əskəndaz olan əflakə boş fəryad imiş.

Arif insanlar gərək bilsünlə hürriyyət nədir,
Rəsmi-hürriyyət nasıldır, qeyrəti-millət nədir?
Ey Səid Ordubadi, səndə bu qəflət nədir?
Gər sən insan olsan, insanlıqda bu zillət nədir?

Şu keçən əyyami-müzlüm bəski istibdad imiş,
Bizdən əskəndaz olan əflakə boş fəryad imiş.¹

¹ Vətən və hürriyyət. "Qeyrət" nəşriyyatı, 1907, səh. 1-4.

Yaradıcılığında baş verən dönüş, realizmin güclənməsi, tənqidi motivlərin qabarıq nəzərə çarpması, azadlıq ideyalarının açıq təbliği şairin dünyagörüşündəki inkişafı bağlı idi. Bu yeniləşmənin əks-sədası artdıqca ona qarşı təqiblər də çoxalır. Ordubadda onun evinin axtarılması da təsadüfi deyildi.

Bu münasibət onun aşağıdakı misralarında öz ifadəsini tapmışdır.

Mənə xainlərin bu fitnəsi bir

kari-bicadır...

*Səadət var Vətən uğrunda qurban
olmadan başqa?*

*Səidəm, millətim uğrunda xidmətlər
şüarımdır.*

*Həqiqətbin olub təkfir edilsəm
iftixarımdır.*

Təqiblərdən xilas olmaq üçün M.S.Ordubadi 1907-ci ildə Culfaya köçmək məcburiyyətində qaldı.

Culfa bu illərdə Ordubaddan get-gəlli şəhər idi. Culfa dəmir yolu Təbrizə qədər uzadıldığından buradan Rusiya və Avropaya get-gəl artmışdı.

M.S.Ordubadi Culfadan tez-tez Təbrizə gedir, inqilabi hərəkatın gedişi ilə tanış olur. Səttarxanla görüşürdü, oraya inqilabi ədəbiyyat aparırdı. Ədib ictimai fəaliyyətilə yanaşı bədii yaradıcılığını da davam etdirirdi.

Gənc ədib jurnalda dərc etdirdiyi felyeton və satiraları ilə geniş şöhrət qazanır. M.S.Ordubadi jurnalda çap olunan bəzi şeirlərində “Gül-bülbül” poeziyasına qarşı çıxır, öz böyük sələfi M.F.Axundzadə kimi o da epiqonçuluğu kəskin tənqid edir, “izhari-məhəbbətdən bir qəpik çıxmaz” deyirdi.

M.S.Ordubadinin şeirləri həm açıq imza ilə, həm də “Həmdəmxəyal”, “Bəhayi”, “Məsa”, “Divanə”, “Ruhi-reyhan” və s. kimi gizli imzalarla çap olunurdu. Onun bu illərdəki yaradıcılığında satirik ruh üstünlük təşkil edir. Şairin satiralarında Şərq despotizminin iflası və qadın hüquqsuzluğunun tənqidi də əsas mövzulardan idi.

O, həmçinin “Tərəqqi”, “İrşad”, “Səda”, “Sədayi-həqq”, “İttifaq”, “Tazə həyat” qəzetlərində “Tuti”, “Babayi-Əmir” jurnallarında da çıxış edir.

M.S.Ordubadinin yaradıcılığında mühüm bir qolunu felyetonlar təşkil edir. Ədib “Molla Nəsrəddin” jurnalı səhifələrində dərc olunan bu felyetonlarında dövrün bir sıra mühüm ictimai problemlərinə toxunmuş, gerilik və nadanlığı, zülm və ədalətsizliyi, beynəlxalq imperializmi amansız tənqid atəşinə tutmuşdur.

M.S.Ordubadi Culfada olarkən dram janrında bir neçə əsər yazır.

“Bağı-şah, yaxud Tehran faciəsi” M.S.Ordubadinin ilk dram əsəridir. Əsər 1909-cu ildə qələmə alınmış, bir il sonra “Səda” qəzeti səhifələrində dərc olunmuşdur (1910, № 14, 15, 17, 18).

M.S.Ordubadinin nəşr edilən ikinci dramı “Əndəlisin son günləri, yaxud Qrenadanın təslimi” adlı 4 pərdəli faciədir. Əsər 1914-cü ildə Bakıda Orucov qardaşlarının mətbəəsində ayrıca kitab halında çap olunmuş, ədəbi mühitdə geniş əks-səda doğurmuşdur. Lakin sonralar əsər barədə dolaşır, hətta bir-birinə zidd fikirlər söylənilmişdir.

Birinci dünya müharibəsi illərində M.S.Ordubadi “Teymurləng və İldırım Bəyazid” pyesini qələmə almışdır. Bu əsərdə də sənətkarın işğalçı müharibələrə kəskin münasibəti aydın nəzərə çarır. Pyesdə müəllif iki hökmdarın – Teymurləng və Bəyazidin simasında

müharibə törədonlərə qarşı etirazını bildirmiş, bu ideya ilə bağlı Bəyazidin oğlu Musa ilə Teymurləngin qızı Zərifə banu arasındakı sevgi xəttini qabarıqlaşdırmışdır. Onlar müharibəyə nifrət bəsləyir, səmimi, saf məhəbbəti hər şeydən yüksək tuturlar.

M.S.Ordubadi nəsr sahəsində də yeni əsərlər yazır. Onun ilk irihəcmli nəsr əsəri “İki çocuğun Avropaya səyahəti” adlanır. Bu roman 1907-ci ildə yazılmış, 1908-ci ildə Bakıda Həşim bəy Vəzirovun redaktorluğu ilə çıxan “Tazə həyat” qəzetinin bir neçə sayında dərc olunmuşdur.

“İki çocuğun Avropaya səyahəti” sadə kompozisiyaya, yığcam sujetə malikdir. Müəllif 10 məktub vasitəsilə Avropa ölkələrində elm, maarif, mədəniyyətin inkişafını və bu nailiyyətlərin Şərqi ölkələrində, o cümlədən İranda tətbiqini arzulayır. Onun qəhrəmanları həmçinin məşrutə hərəkatı ilə maraqlanırlar.

M.S.Ordubadinin mövzusu İran həyatından götürülmüş, “bir növ “Dumanlı Təbriz”in proloqu olan” (Ə.Sultanlı) “Bədbəxt milyonçu, yaxud Rzaqulu xan Firəngməab” əsəri XX əsr Azərbaycan romanının ilk nümunələrindəndir.

M.S.Ordubadinin publisistikası da qiymətli nümunələrlə zəngindir. Onun “Qanlı günlər” əsəri xüsusilə qeyd olunmuşdur. (1911). 1905 –ci ilin qanlı hadisələrini, iki xalq arasında fəlakətlərə səbəb olan toqquşmaları, göyə “ucalmış fəryadları” geniş oxucu kütləsinə çatdırmaq üçün müəllif belə bir mövzuya müraciət etmiş, hadisələri obyektiv işıqlandırmışdır.

Əsər 245 müxbir məktubu əsasında qələmə alınmışdır. Müəllif bir daha qeyd edir ki, müxtəlif yerlərdə şəxsiqərəzlik və ya mənfəət üçün baş vermiş qətlərin tarixçəsini yazmağa deyil, hadisələrin ümumi gedişini, səbəblərini açmağa çalışmışdır.

O zamankı hadisələr, müəllifin yazdığı kimi, Qafqaz və Rusiya mətbuatından başqa, Avropa və Amerika mətbuatında da bir-birinə zidd əks-səda doğurmuşdur.

Ona görə də müəllif öz əsəri ilə bu ziddiyyətli fikirlərə də münasibətini bildirmişdir.

Əsər bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. 80 il sonra yenidən baş verən milli qırğın eyni ssenari ilə davam edir.

M.S.Ordubadi 1920-ci illərdə C.Məmmədquluzadə ilə birlikdə “Molla Nəsrəddin” jurnalında fəaliyyətini davam etdirir.

M.S.Ordubadi bu illərdə digər mətbuat orqanlarında da fəal iştirak etmiş, cəmiyyətə zidd mənfə halları, beynəlxalq imperializmi kəskin tənqid atəşinə tutmuşdur.

M.S.Ordubadi 20-ci illərdə bunlarla yanaşı tarixi mövzuda əsərlər yazmaq üçün ciddi hazırlıq görür. Vətənpərvərlik ruhunda çoxlu məqalələr yazır.

Yazıcının arxivində olan qeydlərdən və başqa avtoqraflardan məlum olur ki, o, ən qədim dövrlərdən başlamış müasir həyatımıza qədər Azərbaycan tarixinin mühüm mərhələlərini müxtəlif janrlarda əks etdirmək istəmişdir. Böyük yazıçıya görə, tarixi romanda xalqın həyatı, xalqın ruhu, xalqın mübarizəsi göstərməli, onun bədii obrazı yaradılmalıdır. Onun fikrincə, yazıçı “...xalqın çətinliklər qarşısında boyun əymədiyini, eyni zamanda, bu mətanətli xalqın mərhəmətlə coşan bir qəblə, təmiz və ülvi bir vicdana malik olduğunu... göstərməlidir”.

M.S.Ordubadi öz tarixi romanlarını yazarkən bir sıra çətinliklərə qarşılaşmışdır. Bunlardan ən başlıcası o illərdə Azərbaycan tarixinə aid dolğun elmi əsərlərin azlığı idi. Azərbaycan ədəbiyyatında bu janrdan izlənməli, istifadə edilməli nümunələr olmadığından o, janrın nəzəri-estetik prinsipləri barədə düşüncəyi və öz sözünü deməyi də lazım bilmişdir.

Ədib tarixə yalnız olmuş hadisələr toplusu kimi baxmır, gələcək naminə müraciət edir, keçmişdən ibrət dərsləri götürməyi vacib sayırdı.

Görkəmli ədib xüsusən tariximizin müəyyən məqsədlər üçün təhrif olunduğundan ciddi narahatçılıq keçirmişdir.

Ədib öz əsərləri ilə bu sahədəki boşluğu doldurmağa, buraxılmış səhvləri aradan qaldırmağa çalışmış, tarixi keçmişi öyrənməyi vətənpərvərlik və milli iftixar hissinin təzahürü hesab etmişdir. O, Azərbaycan tarixini təhrif edən “xain əllər”dən, “gündə birinin vicdanına satılan qələmlər”dən, “birtərəfli yazılan tənqidlər”dən də danışır, xalqımıza qarşı yanlış mövqe tutan müəllifləri tənqid edirdi. Ədib ilk növbədə, tariximizin təhrif olunmasına qarşı mübarizə aparır və öz əsərlərində qələmə aldığı dövrün ictimai ziddiyyətlərini, zamanın ruhunu düzgün işıqlandırmağa çalışırdı. Bu baxımdan M.S.Ordubadinin tarixi hadisələrə və faktlara münasibəti bütün romançılarımız üçün örnəkdir.

M.S.Ordubadinin ilk tarixi romanı “Dumanlı Təbriz” əsəridir. Romanda XX əsrin əvvəllərində Cənubi Azərbaycanda Səttarxanın rəhbərliyi ilə baş verən azadlıq hərəkatı və onun məğlubiyyətindən sonra xalqın İran şahlığına və xarici imperialist dövlətlərin müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı mübarizəsinin onillik dövrü qələmə alınmışdır. Roman 1933-1948-ci illərdə çap olunmuşdur.

Müəllif zəngin tarixi sənədlərlə yanaşı, şahidi olduğu hadisələrdən, şəxsi təəssüratlarından, yaxından tanıdığı qəhrəmanların fəaliyyətindən də bəhrələnmiş, həmçinin sənətkar təxəyyülündən məharətlə istifadə etmişdir.

Romanda İranda və Cənubi Azərbaycanda başlanan milli-azadlıq hərəkatının, hər şeydən əvvəl, ölkənin öz daxili ziddiyyətlərindən doğduğu və inkişaf etdiyi ideyası aydın olur. İranda mülkədar-kəndli münasibətinin dözülməz şəkil olması, şahlıq üsulunun çürüməsi, imperialist dövlətlərin müstəmləkəçilik siyasəti xalqın vəziyyətini daha da ağırlaşdırır və o, təcridən kortəbii olaraq mübarizəyə başlayır. Bu mübarizə getdikcə mütəşəkkil şəkil alıb xalq hərəkatına çevrilir.

“Dumanlı Təbriz” romanı yazıçının yaradıcılıq üslubunu və sənətkarlıq məharətini araşdırmaq üçün də zəngin material verir. Əsərin poetikasında əsas vasitələrdən biri kompozisiya dolğunluğu və bitkinliyidir. Kompozisiya əsərin məzmununu, yazıçının ideyaları ilə sıx bağlı olub əsərin ideyasının, tipik xarakter və vəziyyətlərin aydınlaşmasına xidmət edir.

Bədii əsərlərin mərkəzində hadisələrin xronoloji ardıcılığı yox, insan, onun taleyi, arzuları əsas yer tutur. Bunlar vahid kompozisiyada birləşirlər. Kompozisiya bir əsər daxilində müxtəlif hadisələri, insan taleyini birləşdirir. Tarixi hadisələrin gedişi, surətlərin inkişafının verilməsi, xarakterlərin çarpışması kompozisiyanı daha da dolğunlaşdırır.

“Dumanlı Təbriz” romanında kompozisiya çoxplanlıdır. Müəllif romanın əsas ideya xətti olan Təbriz inqilabını və inqilabi hərəkatın məğlubiyyətindən sonra gizli inqilabi komitənin fəaliyyətini əsər boyu nəzərdən qaçırmamışdır. Bu əsas xətlə yanaşı, başqa hadisələr də təsvir olunur. Ümumi süjet xəttinə - ana xəttə köməkçi xətlər qoşulur. Bu yardımçı hadisələr əsas süjet xəttinin daha qabarıq nəzərə çarpmasına şərait yaradır.

Roman çap edildikdən və rus dilinə tərcümə olunduqdan sonra müəllifin ünvanına saysız məktub göndərilməsi, onun oxucular tərəfindən maraqla qarşılandığını göstərir. Uzaq Şərqdən – Vladivostok şəhərindən A.Muras adlı qadın «Azərbaycanfilm» kinostudiyasına göndərdiyi məktubunda əsərin ekranlaşdırılmasını xahiş edir və onun mütləq Azərbaycan sənətkarları tərəfindən yaradılması arzusunı bildirir. O, yazır ki, belə olsa filmdə Azərbaycan ruhu daha qabarıq şəkildə özünü göstərə bilər.

Ordubadi Təbriz inqilabı ilə bərabər, təxminən eyni zaman kəsiyində Bakıda gedən inqilabi hərəkatı əks etdirmək istəyirdi. O, bu dövrün azadlıq mübarizəsini «Gizli Bakı», «Döyüşən şəhər», «Dünya dəyişir» adlı trilogiyada ümumiləşdirmək arzusunda idi. Trilogiyanın I hissəsi kimi düşünülmüş «Gizli Bakı» romanı üzərində də ədib öz yazdığına görə 1927-ci ildən işləməyə başlamışdır.

Bakıda inqilabi hərəkatı qələmə almaq, həm də geniş epik planda əks etdirmək olduqca məsul, çətin, həm də vacib bir məsələ idi. M.S.Ordubadi bu romanları yazmaq üçün müəyyən hazırlıq görmüş, dövrü mətbuatı, inqilabi hərəkata dair arxiv sənədlərini, xatirələri və s. öyrənmişdir. Bunlara baxmayaraq, hər iki əsərdə hadisələr, əsasən, təhrif olunmuş şəkildə əks edilmişdir. Bunun da başlıca səbəbi

M.S.Ordubadinin son tarixi romanı «Qılınc və qələm» əsəridir. Ədib bu romanı yazmamışdan əvvəl qələmə alacağı dövrü ətraflı öyrənmiş, qədim əlyazmaları ilə tanış olmuş, bir sıra məqalə yazmış və çap etdirmişdir.

Əvvəlki tarixi romanlarından fərqli olaraq «Qılınc və qələm» daha qədim dövrə aid idi. Müəllif əsəri yazdığı illərdə XII əsr Azərbaycan tarixinə və ədəbiyyatına dair ciddi elmi tədqiqatlar çox az idi. Ona görə də ərəb və fars dillərini bilən müəllifin özünün bu ağır işə girişməsi olduqca əhəmiyyətli idi.

Roman 1939-1941-ci illərdə yazılmışdır. İki hissədən ibarət olan bu irihəcmli roman müəllifin Nizami dövrünə marağının və böyük şairin yaradıcılığına olan dərin məhəbbətinin ifadəsi idi.

Müəllif XII əsrin mürəkkəb ictimai siyasi hadisələri fonunda qüdrətli şairin yaradıcılıq yolunu işıqlandırmaya müvəffəq olmuşdur. Nizami sənəti M.S.Ordubadi üçün əsl məktəb idi. O, «Ədəbiyyatımız və tənqidimiz haqqında» məqaləsində yazırdı: «Nizami müharibələrdən yazmaq istədiyi zaman bir hərbi mütəxəssisi kimi fəthi və qələbəni qazandıra biləcək vasitələri böyük məharətlə təyin edir». Daha sonra isə «... biz Nizaminin əsərlərini oxuduğumuz zaman Azərbaycan məşəllərində yaşayan quşların adını, munis və vəhşi heyvanların xasiyyətini və heykəlini belə görə bilirik» - deyirdi.

Romanın «Xərabət» adlanan ilk fəslində Azərbaycan Atabəylər dövlətinin başçısı Şəmsəddin Eldəniz yenidən vəfat etmiş. onun oğlu Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvan isə hakimiyyətə gəlmiş, Təbriz və Marağa torpaqlarını Ağ Süngər Əhmədin əlindən alaraq ölkədə zəfər şadlığı mərasimi keçirir.

Şəmsəddin Eldənizin 1175-ci ildə vəfat etdiyini və romanın son səhifələrində təsvir olunan hadisələrin 1225-ci ildə baş verdiyini nəzərə alsaq əlbəttə, varım əsrlik bir dövrün hadisələrini bütövlükdə, həm də dəqiqliklə əks etdirmək, təbii ki, çox çətinidir. Bunu nəzərə alan M.S.Ordubadi süjet xəttini elə qurmuşdur ki, «Qılınc və qələm» böyük şair və mütəfəkkir Nizaminin həyatını əks etdirən roman olmaqla qalmayıb, dövrün ictimai təzadlarını geniş epik lövhələrlə canlandıran misilsiz sənət nümunəsi kimi ortaya çıxmışdır. Sübhəsiz ki, hadisələrin mərkəzində Nizami dayanır.

M.S. Ordubadi qələmə aldığı dövrün ruhunu və koloritini də öz əsas qəhrəmanının taleyi ilə bağlı şəkildə təsvir etməyə çalışmışdır. Müəllifin ustalığı ondadır ki, çoxlu mürəkkəb əhvalatları vahid süjet xətti ətrafında birləşdirməyə nail olmuşdur. Hadisələrin cərəyan etdiyi məkan da genişliyi və əhatəliliyi ilə nəzəri cəlb edir.

Kəskin ictimai ziddiyyətlər əsər boyu davam edir. Belə bir şəraitdə yaşayan Nizami əsərin əvvəlində dostu, məslək yoldaşı Fəxrəddinə deyir: «İndi ki, qılınc və mizraq işlətməyə, ox və kaman işləri ilə məşğul olmağa həvəsin vardır, onları yaxşı öyrən. Mən də qələm işlərində yüksək mərtəbə əldə etməyə çalışacağam. Bunların ikisi də bizə lazımdır».

Romanda qılıncla qələmin, ağılla gücün ittifaqından söz açılır. Nizaminin dililə deyilən «... biliksiz və siyasi düşüncəsi olmayan adamların silahları da qələbə qazana bilməz. Qəhrəmanlıq yalnız silah deyil, bilik də tələb edir» sözləri müəllif qayəsini mənalandırır.

Ədib Şirvanşahlar və Atabəylər dövlətlərinin saraylarında, Gəncə, Naxçıvan, Təbriz, Həmədan, Bağdad şəhərlərində baş verən mühüm hadisələri, onlarla tarixi şəxsiyyəti vahid süjet ətrafında məhərdlə birləşdirib dövrün dolğun mənzərəsini yarada bilmişdir.

Romanda müsbət və mənfi planda verilmiş tarixi şəxslərlə yanaşı, müəllif təxəyyülünün məhsulu olan surətlər vardır. Ümumiyyətlə, romanda surətlərin sayı 100-dən çoxdur. Müəllif onların hər birini fərdi cizgilərlə canlandırmağa çalışmışdır.

Nizaminin müdrikliyi xalqın, Vətənin ən ağır anlarında daha bariz nəzərə çarpır. Bu səbəbdən də ədib onu daha çox ictimai həyat meydanında göstərməyə üstünlük verir, onun şəxsi qaygıları sanki arxa plana keçir.

M.S.Ordubadinin əvvəlki tarixi romanları kimi, bu roman da rus dilinə tərcümə edilərək müəllifinə böyük şöhrət qazandırmışdır.

M.S.Ordubadi ensiklopedik bilik sahibi idi. Ona görə də onun yaradıcılığının mühüm qollarından birini də elmi-publisist məqalələri və elmi əsərləri təşkil edir.

Ədib bütün yaradıcılığı boyu xalqın mədəni inkişafında mətbuatın roluna yüksək qiymət vermişdir. Hələ 10 avqust 1907-ci ildə «Tazə həyat» qəzetində «Mətbuatımızın inqizarı nədən nəşət edir?» məqaləsində ədib bədii və elmi əsərlərdə xalq həyatına geniş yer verilməsinin əhəmiyyətini xüsusilə nəzərə çarpdırır, öz yaradıcılığı ilə də bunu sübuta yetirirdi. Əsrimizin əvvəllərində dövrü mətbuatda onun zülm və istibdad, müstəmləkəçilik siyasəti əleyhinə, eləcə də ədəbiyyat və sənət, tarix və dil, maarif və mədəniyyət, teatr, musiqi, opera məsələlərinə dair onlarla məqaləsi çap olunmuşdur. Bu məqalələrdə demokratik mövqedə dayanan ədib ictimai bələlərin kökünü, səbəblərini açmağa çalışırdı.

Ədibin «Azərbaycan xalqının qəhrəman keçmişindən» başlığı ilə çap etdirdiyi silsilə məqalələri də onun elmi publisistikasında seçimli örnəklərdəndir. «Böyük dövlət adamları» məqaləsində Atabəylər dövləti tarixində Qızıl Arslanın siyasi rolundan, başqa görkəmli şəxsiyyətlərin fəaliyyətindən danışılır. Müəllifin arxivində onun Babək, Şah İsmayıl, Səttarxan və b. haqqında məqalələri də saxlanmaqdadır.

M.S.Ordubadi 1920-ci illərdə Azərbaycan klassik ədəbiyyatının öyrənilməsi və nəşri sahəsində də yorulmadan çalışmış, ayrı-ayrı sənətkarlar barəsində bir sıra məqalələr çap etdirmişdir. Onun Xətib Təbrizi, Şəmsəddin Təbrizi, Nizami, Füzuli, Ağaməsih Şirvani, Nişat Şirvani, Vidadi, Vaqif, Fəqir, M.T.Sidqi, Sabir və başqa söz sənətkarları barədə yazdığı məqalələr çoxəsrlik ədəbiyyat tariximizin öyrənilməsi işində qiymətli bir mənbədir.

O, 30-cu illərin sonlarında Nizaminin mühiti, həyatı və yaradıcılığı ətrafında ciddi axtarışlar aparmış, onlarla qiymətli məqalə yazmışdır.

Ədibin bu illərdə publisistikasında Türkiyə haqqında da yazıları diqqəti cəlb edir. «Mustafa Kamal cəbhələrində» («Kommunist» qəzeti, 17 avqust 1920), «Türkiyə və Şərqi məsələləri» («Kommunist» qəzeti, 28 iyul 1921) və s.

M.S.Ordubadinin yaradıcılığı milli mədəniyyətimizi zənginləşdirmiş, onun inkişafında müsbət rol oynamışdır. Xüsusən qüdrətli sənətkar tarixi romanları ilə ədəbiyyatımızda böyük ənənə yaratmışdır.

Ustad sənətkar 1950-ci il may ayının 1-də Bakıda vəfat etmiş və Fəxri xiyabanda dəfn olunmuşdur.